

3. Atomistyka współczesna

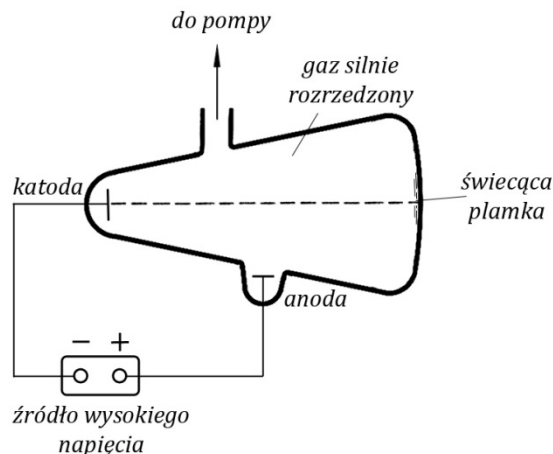

Niewątpliwie myśl, że atom ma wewnętrzną strukturę dojrzewała w wyniku długiego procesu rozmaitych zjawisk. Nim wspomniane w końcu poprzedniego rozdziału badania spektroskopowe oraz badania emisji promieniowania rentgenowskiego i jądrowego pozwoliły nadać koncepcji atomu współczesny kształt, wcześniej miały miejsce odkrycia torujące do tego drogę. Do takich milowych kroków należy zaliczyć wynik badań nad przewodnictwem elektrycznym w rozrzedzonym powietrzu, które zapoczątkował Michael Faraday (1791-1867) w połowie XIX wieku, przypuszczając, że ich wyniki mogą rzucić pewne światło na elektryczną (nie atomistyczną) budowę materii (3). W 1855 roku odkrył wyładowania jarzeniowe w rozrzedzonym powietrzu (podobne zjawisko w gazach pod normalnym ciśnieniem zostało odkryte już ponad wiek wcześniej).

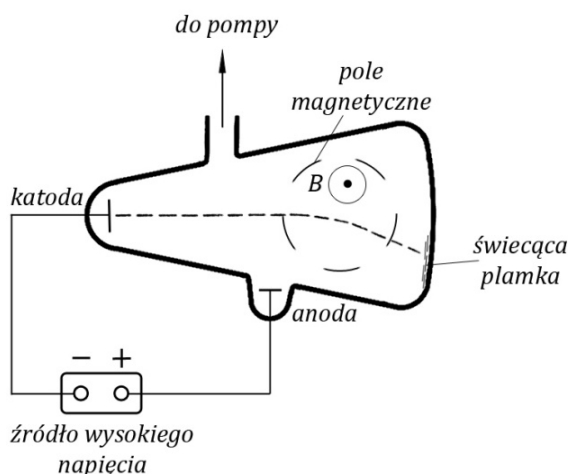
Systematyczne badania nad tym zjawiskiem w latach sześćdziesiątych dziewiętnastego stulecia prowadzili Julius Plücker (1801-1868) oraz Heinrich Geissler (1814-1878).

Układ doświadczalny (Rysunek 3-1) składał się ze szklanej, szczelnie zamkniętej rury do wyładowań, w której znajdowało się powietrze. Wtopione były w nią elektrody: katoda (-) i anoda (+). Dołączona do tego układu pompa zapewniała uzyskanie niskiego ciśnienia gazu w jego wnętrzu (5).

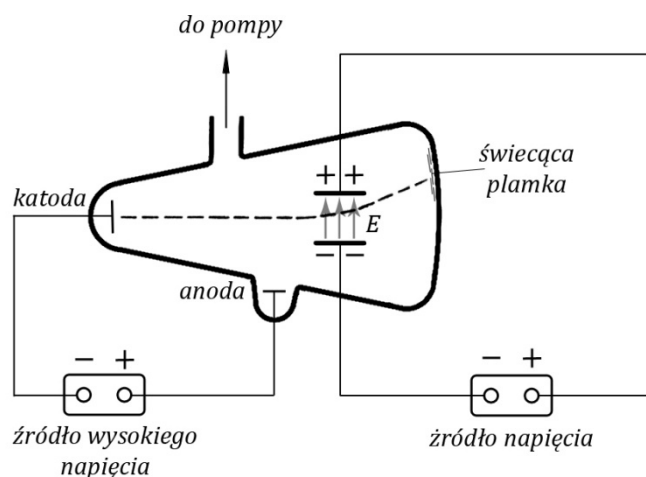
Badacze stwierdzili, że przy dostatecznie niskim ciśnieniu – ok. 133 Pa (w porównaniu z 101325 Pa ciśnienia atmosferycznego) – wyładowanie jarzeniowe zanikało, natomiast część rury naprzeciwko katody zaczynała zielonkawo świecić. Powstała zielona plamka okazała się reagować na przyłożone pole magnetyczne i przesuwała się względem ściany rury (Rysunek 3-2), co odkrył i opisał w 1869 roku Johann Wilhelm Hittorf (1824-1914) (3). Na podstawie wyników swoich badań, postawił on hipotezę, że świecenie ścianki rury wywołane jest promieniowaniem wysyłanym przez katodę, odchylanym w polu magnetycznym.

Rysunek 3-1 - Układ doświadczalny do badania zjawiska promieniowania katodowego

Rysunek 3-2 - Zjawisko odchylenia promieni katodowych w polu magnetycznym (prostopadłym do płaszczyzny rysunku)

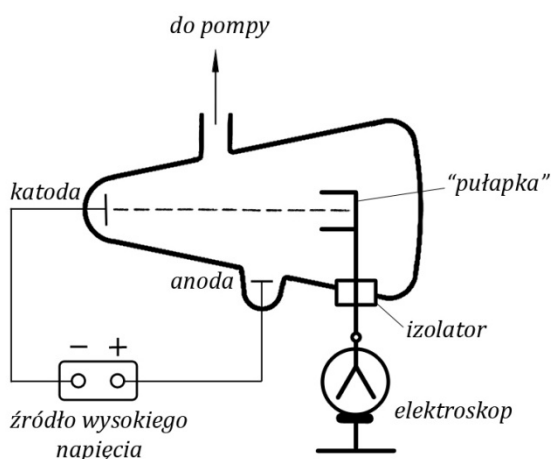
Rysunek 3-3 - Zjawisko odchylenia promieni katodowych w polu elektrycznym

W 1876 roku Eugen Goldstein (1850-1930) odkrył, że promieniowanie to odchyła się także w polu elektrycznym (Rysunek 3-3) (3). On też nadał mu nazwę promieniowania katodowego.

Odkrycie zjawiska odchylenia promieniowania katodowego w polu elektrycznym potwierdziło przypuszczenia Cromwella Fleetwoda Varleya (1828-1883) o tym, że niesie ono ładunek elektryczny (31). W 1895 roku Jean Baptiste Perrin (1870-1942), umieszczając wewnątrz rury podłączonej do elektroskopu „pułapkę” na promieniowanie katodowe, stwierdził, że na elektroskopie pojawia się ładunek ujemny (Rysunek 3-4). Wreszcie, Joseph John Thomson, badając ilościowo odchylenie promieni katodowych pod wpływem działania wzajemnie prostopadłych pól: magnetycznego i elektrycznego, wyznaczył w 1897 roku stosunek ładunku q do masy m dla promieni katodowych:

$$\frac{q}{m} \approx 1,4 \cdot 10^{11} \text{ C/kg}$$

gdzie q – ładunek, m – masa.

Rysunek 3-4 - Układ doświadczalny do określenia rodzaju ładunku niesionego przez promienie katodowe

Istotnym stwierdzeniem Thomsona było, że stosunek ten nie zależy ani od rodzaju gazu wypełniającego rurę do wyładowań, ani też od materiału z jakiego wykonana była katoda (3). Pozwoliło mu to na stwierdzenie, że promienie katodowe stanowią strumień swoistych kawałków materii, strumień cząstek, które nazwał elektronami (5).

Wartości ładunku q elektronu, jego masy m_e oraz stosunku q do m_e wyznaczone wspólnie wynoszą w przybliżeniu (3):

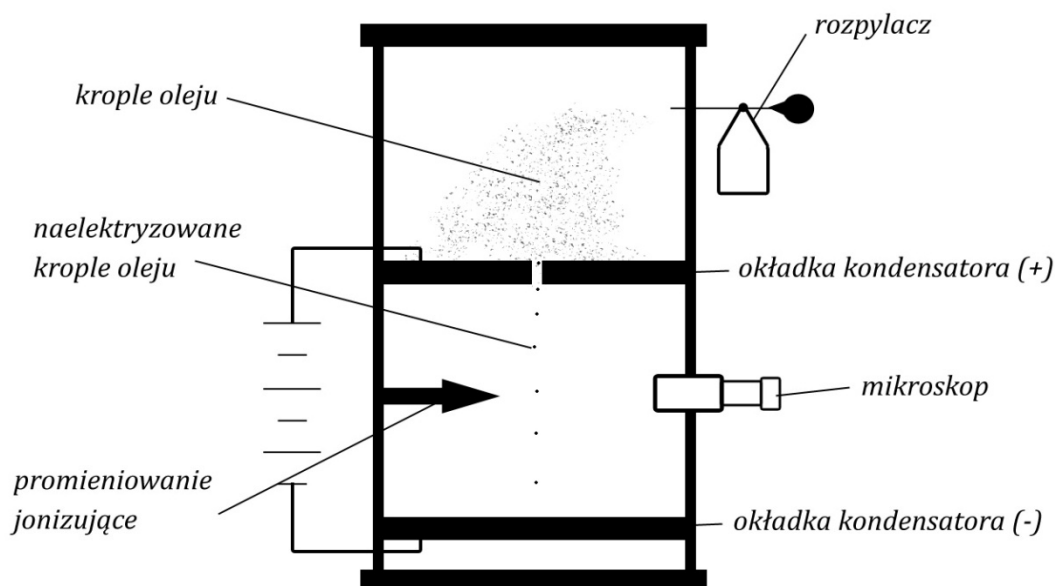
$$q = 1,6 \cdot 10^{-19} \text{ C}$$

$$m_e = 9,1 \cdot 10^{-31} \text{ kg}$$

$$\frac{q}{m_e} = 1,76 \cdot 10^{11} \text{ C/kg}$$

gdzie: q – ładunek elektronu, m_e – masa elektronu.

Thomson określając stosunek ładunku do masy nie wyznaczył oddzielnie wartości tych dwóch wielkości. Dokonał tego dopiero w 1909 roku Robert Andrews Millikan (1868-1953), który wykonał genialny w swej prostocie eksperyment, w którym obserwował ruch naładowanych kropelek oliwy spadających w powietrzu pod wpływem siły ciężkości, kompensowaną siłą wywołaną przyłożonym polem elektrycznym. Na układ doświadczalny (Rysunek 3-5) składał się rozpylacz oleju, kondensator, mikroskop oraz źródło promieniowania jonizującego – promieniowania X lub gamma. Pod wpływem grawitacji kropelki oleju opadały i część z nich przechodziła przez niewielki otwór w okładce kondensatora. Na skutek promieniowania jonizującego, do opadających kropelek doczepiały się elektrony. Masa naładowanych kropelek mogła być wyznaczona na podstawie obserwacji prędkości ich opadania (ruch kropli w początkowej fazie jest jednostajnie przyspieszony, jednak ze względu na tarcie w powietrzu przechodzi z czasem w ruch jednostajny i właśnie prędkość tego ruchu jest mierzona). Przy zmianie napięcia na okładkach kondensatora prędkość kropli ulega zmianie. Gdy siła pola elektrycznego była równa sile grawitacji, kropelki oleju pozostawały w spoczynku zawieszony w kondensatorze, co pozwoliło na przyrównanie obu sił.

Rysunek 3-5 - Układ doświadczalny użyty przez Millikana do wyznaczenia wartości ładunku elementarnego

Opis ilościowy eksperymentu przebiega w następujący sposób. Kropla o promieniu r doświadcza w powietrzu oporu tarcia

$$R = k \cdot V$$

gdzie V - jest prędkością kropli, a współczynnik k dla ośrodka o współczynniku lepkości η wynosi, zgodnie z prawem Stokes'a:

$$k = 6\pi\eta r$$

gdzie r – promień kropli. Niezależnie kropla doświadcza wyporu powietrza i siły ciężkości

$$W = \frac{4}{3}\pi r^3 \rho_p g \quad Q = \frac{4}{3}\pi r^3 \rho g$$

gdzie ρ_p – gęstość powietrza, ρ – gęstość kropli, a g – przyspieszenie ziemskie. W warunkach równowagi (czyli gdy $Q - W = R$) prędkość kropli V_g jest stała i można ją wyznaczyć z prostego równania:

$$\frac{4}{3}\pi r^3 (\rho - \rho_p) g = 6\pi\eta r V_g$$

Mierząc prędkość kropli, możemy z powyższego równania wyznaczyć jej promień, a więc i współczynnik k dla oporu powietrza.

Jeśli teraz włączymy pole elektryczne o natężeniu E w kierunku powodującym ruch kropli do góry, wypadkowa siła działająca na kroplę wyniesie

$$F = qE + W - Q - R = qE - kV_g - kV$$

Jeśli kropla w polu elektrycznym osiągnie prędkość stałą, oznaczmy ją przez V_E , a więc wypadkowa siła F będzie równa zeru łatwo zobaczymy, że w takim razie będzie spełniona prosta relacja:

$$qE = k(V_g + V_E)$$

z której można bezpośrednio wyznaczyć wartość ładunku.

Millikan oczywiście nie miał pewności, że kropla ma zawsze taki sam ładunek. Powtarzał więc eksperyment wielokrotnie dla różnych ładunków i wreszcie stwierdził, że mierzony ładunek q jest zawsze wielokrotnością pewnego ładunku elementarnego, co niewątpliwie świadczyło o korpuskularnym charakterze elektryczności. Opublikowana przez niego w roku 1910 wartość ładunku elementarnego $e = 4,65 \cdot 10^{-10}$ jednostek elektrostatycznych (a w 1913 r. zmierzona dokładniej $e = (4,774 \pm 0,009) \cdot 10^{-10}$ jednostek elektrostatycznych) niewiele odbiega od wartości przyjmowanej obecnie. (4) Nie stosowana już dziś „jednostka elektrostatyczna” jest ładunkiem zdefiniowanym jako taki, który oddziałując z drugim takim samym ładunkiem umieszczonym w odległości 1 cm działa na niego siłą równą 10^{-5} N. Jego wartość wynosi około $3,3 \cdot 10^{-10}$ C, a zatem obecnie przyjmowana wartość ładunku elementarnego $e = (1,6021892 \pm 0,0000046) \cdot 10^{-19}$ C wynosi ok. $4,803 \cdot 10^{-10}$ jednostek elektrostatycznych.